

A másodrendű intencionális szintű tudatelméleti diszfunkció és az impulzív agresszió. I. rész*

FOGARASI Mihály

Bizonyítékok sora támasztja alá, hogy a korai bántalmazás, valamint az impulzív agresszió vonása gyakran vezet a tudatelméleti funkciók elégtelenségéhez. Jelen munkánkban célunk annak feltárása volt, hogy a gyermekkori bántalmazást elszenvedett reaktív agresszorok szándék- és vélekedéstulajdonítása az egyes intencionális szinteken vajon egységesen sérült-e. Vizsgálati személyeinket erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt börtönbüntetésüket töltő fogvatartottak alkották. Eredményeink szerint a vizsgálati csoport szándék- és vélekedéstulajdonításai a kontrollcsoportéval összehasonlítva az elsőrendű intencionális szinten szignifikáns mértékben hatékonyabban, míg a másodrendű szinten jelentősen rosszabb színvonalon működnek.

„A mentalizáció védelmet nyújt az erőszak elkövetése ellen” – szögezi le Bateman és Fonagy, saját pszichoterápiás tapasztalataikra alapozva.¹ Amennyiben a kötődési, affektív kapcsolatok akár gyermekkorban vagy serdülőkorban, és még a fiatal felnőttkorban is bekövetkező traumája elégségesen súlyos, akkor az általa keltett megalázottság érzése oly átható lehet, hogy még a „kivételes mentalizációs képességű” személyek is átmenetileg ellenállhatnak mindannak, ami belülről fakadó, ami szubjektív.² A gondolkodástól, a lelki tartalmaktól való visszavonulás pedig sokszor „annak a pontnak a közös előzménye, ahol az áldozat elkövetővé lesz.”³

Ebből következően a mentalizáció vagy más néven a tudatelmélet diszfunkciója, így annak deficitese vagy torzult működése növeli az agresszív megnyilvánulások valószínűségét. Tegyük hozzá, hogy e megállapítás mindenek előtt a fenyegetésekre vagy frusztrációkra aránytalan mértékű, túlzott agresszióval válaszoló reaktív (impulzív) agresszorokra⁴ érvényes. A mentálisztikus álláspont felvétele⁵ és a tudatelméleti működés épsége az impulzív agresszió gátlása terén központi és oki szerepet játszik. Munkánk bevezető részében összefoglaljuk azon empirikus eredmények, valamint kutatói elképzelések legjavát, amelyek ezt az összefüggést támogatják.

* A dolgozatot – viszonylag nagy terjedelme miatt – két részben mutatjuk be. E számban a témánkkal összefüggésben álló elméleti hátteret, valamint kutatásunk hipotéziseit közöljük. A második részben tesszük közzé az empirikus vizsgálat eredményeit és azok megvitatását.

1 Bateman–Fonagy (2008) 185.

2 Fonagy et al. (2003) 445.

3 Uo.

4 Blair (2003)

5 Denett (1988)

Mit takar a mentalizáció ezek szerint olyannyira fontos jelenség együttese? Nem kevesebbet, mint hogy akár valamely embertársunk, akár saját magunk viselkedésének értelmezésekor abból indulunk ki, és arra alapozunk, hogy a megfigyelt viselkedések alanyai lélekkel bíró szubjektumok. Azaz felvesszük azt az alapállást, amely szerint a viselkedések hátterében valamilyen nem megfigyelhető, pszichológiai állapotok húzódnak meg, amelyeket mentális tartalmaknak vagy mentális állapotoknak nevezünk.⁶ A legfontosabb mentális állapotkategóriák a vélekedések, vágyak, szándékok, célok, okok és az érzelmek. Amikor mind a másik, mind a magunk cselekedeteinek jelentését különböző mentális állapotok tulajdonítása révén értelmezzük, akkor azt mondjuk, hogy felvesszük az intencionális alapállást.⁷ Másképpen: a cselekvőhöz intencionális ágensként viszonyulunk. A tudatelmélet tehát a viselkedésértelmezés azon módja, amikor a cselekvő másikkal vagy saját magunknak mentális állapotokat tulajdonítunk.⁸ Mivel például egy másik személy bizonyos mentális állapota a valóságra vagy a valósághoz való viszonyára reflektáló mentális reprezentáció, ezért az erről alkotott reprezentációt – a reprezentáció reprezentációját – metarepresentációnak nevezzük. Egy példán keresztül mindez könnyebben érthetővé lesz: „szerintem azt hiszi, hogy hétfő van”. Azaz a példabeli személy kialakított egy metarepresentációt (itt: vélekedést) arról, hogy a másikkal mi lehet a vélekedése (reprezentációja) a valóságról.

A nem mentalisztikus viselkedésértelmezési formákhoz képest, amely esetekben döntően megtapasztható, érzékelhető fizikai történések alapján megy végbe az értelmezés, a mentalizáció nem egyszerűen csak árnyaltabbá, gazdagabbá teszi a viselkedések jelentéseinek megragadását, de a jövőben várható viselkedés előrejelzése, és ezen keresztül annak befolyásolása is hatékonyabban valósulhat meg.⁹

Bár a tudatelméleti működés alapvetően egy nem tudatos, implicit és imaginárius lelki tevékenység,¹⁰ mégis kutatásának érdemi története a nagyon is tudatos, explicit folyamatokat sejtető ún. elméletória – Theory of Mind, ToM – fogalmának bevezetésével indult el.¹¹ Az elméletória a tudatelméleti funkciók „hideg”, érzelemmentes aspektusát ragadja meg: a vélekedések, gondolatok, nézetek másoknak történő tulajdonítását. E sajátos tudatelméleti funkció meglétének empirikus igazolása során talán a leggyakrabban a hamis (téves) vélekedés tulajdonítására való képesség alakulását vizsgálták.¹² A hamis vélekedés paradigma segítségével kideríthető, hogy annak ellenére, hogy a vizsgált személy birtokában van a valóságot helyesen leképező, tehát igaz információ-nak, vajon felismeri-e, hogy a másik személy viszont csak téves, tehát hamis vélekedést alkothatott a kérdéses valóságmozzanatról.

A mentalizáció fontos sajátossága, hogy különböző intencionális szinteken mehet végbe. Az ember tudatelméleti működése az elsőrendű intencionális szinttől egészen

6 Uo.

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo.; Gergely et al. (1995)

10 Fonagy et al. (2007)

11 Pl. Premack–Woodruff (1978); Wellman (1990)

12 Wimmer–Perner (1983)

az ötödrendű szintig terjedhet.¹³ Az elsőrendű intencionális szintű tudatelméleti működés során a másikkal vagy magunkkal valamilyen mentális állapotot tulajdonítunk. A másodrendű intencionális szintű tudatelméleti működés fogalma azt írja le, amikor valaki metareprezentációt alkot arról, hogy egy másik személy milyen mentális tartalma(ka)t tulajdonít neki vagy egy harmadik személynek. („Nem akarom, hogy azt higgye, hogy gyűlölöm.”) A magasabb rendű intencionális szinteken (harmad-, negyed- és ötödrendű szintek) egyre bonyolultabbá válik a mentalizáció. Az ötödrendű intencionális szintű tudatelméleti működésre egy kétszereplős példa: „szerintem azt hiszi, hogy arra vágyom, hogy ő akarja azt, hogy észrevegyem azt, hogy szerinte én örülök”. Nézzük: *szerintem azt hiszi* (elsőrendű szint: vélekedéstulajdonítás), *hogy arra vágyom* (másodrendű szint: vágytulajdonítás), *hogy ő azt akarja* (harmadrendű szint: szándék-tulajdonítás), *hogy észrevegyem azt, hogy szerinte* (negyedrendű szint: vélekedéstulajdonítás) *én örülök* (ötödrendű szint: érzelemtulajdonítás).

Munkánkban azt követően, hogy összefoglaljuk a reaktív agresszorok tudatelméleti működését érintő diszfunkciók mostanáig felfedett sajátosságait, egy további, szintén az impulzív agresszor körön belül valószínűsíthető, de korábban még fel nem tárt mentális zavar előfordulásával hozzuk összefüggésbe az impulzív agresszív megnyilvánulásokat. A tudatelméleti funkciók egy jól körülírt, nevezetesen a másodrendű intencionális szintű mentális folyamatokat magában foglaló, általunk feltételezett diszfunkcióját, és ennek az indulati agresszióban vélhetően betöltött szerepét mutatjuk be.

A reaktív agresszió és az érzelemtulajdonítás deficitje

Elméletileg több oldalról is jól megalapozott az a várakozás, amely szerint az indulatkezelési nehézségekkel (az affektusszabályozás zavarával) is jellemezhető reaktív agresszív személyek esetében mentalizációs teljesítményeikben megmutatkozó nehézségekkel kellene találkozunk.¹⁴ Az elméleti megfontolások külön-külön is, de még inkább együttesen jórészt ugyanabba az irányba mutatnak: sokak szerint az indulatszabályozás súlyos fokú károsodása és a tudatelmélet deficitese vagy torzult működése egymást feltételezik.

Fossati és munkatársai¹⁵ reaktív agresszor felnőtteknél az érzelembizonyítékok felismerésének deficitjéről számoltak be, miután e csoport tagjai jelentősen rosszabbul teljesítettek nem reaktív agresszív párjaikhoz képest. Mindezt a reaktív agresszorok érzelmi vakságaként értelmezik.

Hasonló eredményeket kaptak az orbitofrontális léziót elszenvedett betegek bevonásával végzett kísérleti munkák többségében is. Az ilyen műtéten átesett betegeknél személyiségváltozás következik be, amelynek egyik összetevője a reaktív agresszió megjelenése. Orbitofrontális lézió átesett betegeknél az érzelembizonyítékok felismerése-

13 Kinderman (1998)

14 Pl. Fonagy–Target (1996a); Fonagy–Target (1996b); Fonagy–Target (1998); Mayes (2000); Fonagy et al. (2003); Blair (2003)

15 Fossati et al. (2009)

rési deficitjét különösen a dühre mutatták ki.¹⁶ Történetek kapcsán pedig romlás mutatkozott a düh és a zavar tulajdonításában.¹⁷ Viszont az első- és másodrendű hamis vélekedés tesztet a betegek megoldották.¹⁸ Utóbbi eredmény bizonyítja, hogy az érzelmi színezetet nélkülöző, pusztán a „hideg” vélekedéstulajdonítást igénylő elméleti elmélet és betegeknél ép maradt.

Stone és munkatársai az érzelmek mentalizációja kapcsán a fentiekől eltérő eredményeket kaptak.¹⁹ Szintén orbitofrontális lézió átesett betegekkel végzett, a tudatelméleti funkciókat megcélzó vizsgálataikban azt találták, hogy az ún. hamis vélekedés teszt első- és másodrendű intencionális szintjén nem mutatkozott semmilyen romlás (intakt vélekedéstulajdonítás), de – ellentétben az imént hivatkozott munkák eredményeivel – az érzelmi állapotok felismerése és másoknak való tulajdonítása is épnek bizonyult (ún. hideg empátia). Értelmezésük alapján önmagában mindkét funkció intakt, ellenben súlyos nehézségeket találtak mások cselekedetei és szándékai értékének és jelentőségének, tehát érzelmi jelentésének értelmezése szempontjából. Az álláspontjuk szerint az érintett reaktív agresszor betegek számára megoldhatatlan nehézséget jelent a mentalizáció kognitív és emocionális aspektusainak összekapcsolása, miközben külön-külön mindkét funkció ép.

Ugyanakkor felmerül annak lehetősége, hogy nem hagyható számításon kívül a reaktív agresszió genezise, az annak megjelenésében szerepet játszó tényezők sajátossága sem. Úgy tűnik, a legsúlyosabb gyermekkori traumák elszenvedése – és különösen a *gyermekkori bántalmazás* – következtében impulzív agresszorral váló személyek tudatelméleti működése az érzelmi vakságon túl további diszfunkciókhoz is vezet.

A rossz bánásmód hatása: a mentalizáció átmeneti lekapcsolódása

A gyermekkel szembeni rossz bánásmód fogalma egy széles jelenségek körét lefedő tartományt azonosít, amely a gondozók érzelmi bevonódásának hiányától kezdve egészen a brutális fizikai vagy szexuális abúzusok elkövetéséig számos, a gyermek normális fejlődését aláásni képes viszonyulást olvaszt magába. A rossz bánásmódból fakadó olyan fejlemények, mint a kötődési kapcsolat „durva vagy rendszeres megszakadása”²⁰ és a gondozók érzelmi kívülállása – amely a gyermek érzelmeinek és élményeinek figyelmen kívül hagyását, félreértelmezését vagy elutasítását jelenti –, egyaránt az érzelmi visszautkrözés hiányát vagy torzult formáját testesítik meg. Az inadekvát érzelmi tükrözés viszont „módszeresen lerombolja a gyermek tapasztalatait saját elméjéről”,²¹ egyebek mellett késést okoz a mentalisztikus képességek fejlődésében,²² valamint dezorganizálja a kötődési rendszert.²³ Mindez súlyos személyiségzavarok kialakulásához ve-

16 Blair–Cipolotti (2000); Hornak et al. (1996)

17 Blair–Cipolotti (2000)

18 Stone et al. (1998)

19 Uo.

20 Bateman–Fonagy (2008) 186.

21 Allen et al. (2011) 257.

22 Összefoglalóan lásd: Fonagy et al. (2007)

23 Fonagy (1991)

zethet. Újabban feltárták, hogy a borderline személyiségzavarban szenvedők kötődési rendszere részben a korai rossz bánásmódból fakadó traumatikus hatások következtében hiperaktívá válik.²⁴ Ezért a személyes jellegű interperszonális kapcsolatokban – az ún. kötődési kontextusban – kötődési rendszerük gyorsan és nagy intenzitással aktíválódik.²⁵ Az impulzivitás vonásával ugyancsak jellemezhető antiszociális/borderline komorbid személyiségzavarral élők kapcsán is a kötődési rendszer helyzethez kötött, hirtelen aktivitásnövekedését valószínűsítik: a másik személy felett gyakorolt totális kontrollélményük elvesztése vagy ennek lehetősége indítja be a folyamatot.²⁶

Bármilyen is vezessen a kötődési rendszer adott helyzetben és időben bekövetkező hirtelen aktíválódásához, annak fokozott működése inverz módon gátló hatást gyakorol a tudatelméleti funkciókra.²⁷ Az impulzív reakciók kioldása szempontjából viszont a talán legsúlyosabbnak ítélt tudatelméleti diszfunkció éppen a mentalizáció átmeneti, rövid ideig tartó kiesése, gátlás alá kerülése.²⁸ A mentalizáció átmeneti kiesésében tetten érhető tudatelméleti zavar megjelenéséhez tehát nem szükséges a korai abúzus valamely formájának elszívódása. Sőt, ahogy azt Allen és munkatársai²⁹ megjegyzik, a bántalmazások az esetek többségében semmilyen személyiségzavart nem eredményeznek.

A korai bántalmazás tudatelméletre gyakorolt hatásai

Általában az abúzus önmagában nem személyiségromboló – ezen belül a mentalizációt aláásó – faktor, hanem az érzéketlen, nem mentalizáló vagy tévesen, esetleg erőszakosan „félmentalizáló” családi/nevelői környezet az, amely így eljárva a gyermekben ellehetetleníti az abúzus okozta hatások feldolgozhatóságát,³⁰ a mentálisztikus folyamatok későbbi alakulására mégis a korán elszívódott fizikai, pszichikai vagy szexuális bántalmazás gyakorolja a legsúlyosabb hatást.³¹

Bátki megállapítása szerint „a tudatelméleti képesség egy olyan veleszületett adaptív képesség, melynek meghatározott fejlődési útját és »hideg«, érzelmi feszültségtől mentes helyzetben való felhasználását kevéssé befolyásolja a korai gondozás és a korai kapcsolatok minősége, *ugyanakkor egy bizonyos kritikus mértéket meghaladó korai elhanyagolás és bántalmazás már hátráltatja a tudatelméleti képesség kialakulását*”.³² Ezt az álláspontot támasztja alá többek közt az a kutatás is, amelynek során Fonagy és munkatársai³³ bizonyítottan gyermek- vagy serdülőkorai bántalmazást elszívódott felnőttek érzelmi állapotulajdonítási sajátosságait vizsgálták. A nem bántalmazott kontrollcsoporthoz képest az eredmények jelentős teljesítményromlást mutattak ki

24 Fonagy–Bateman (2006); Fonagy et al. (2011)

25 Fonagy–Bateman (2006)

26 Bateman–Fonagy (2008)

27 Bartels–Zeki (2004); Fonagy–Bateman (2006)

28 Fonagy–Bateman (2006); Bateman–Fonagy (2008)

29 Allen et al. (2011)

30 Uo.

31 Fonagy et al. (2007)

32 Bátki (2009) 106. (kiemelés az eredetiben)

33 Fonagy et al. (2006)

(érzelmi vakság), ezen belül különösen szoros összefüggést találtak a kamaszkori és közepes intenzitású abúzus elszenvedése és az érzelmi kifejezések rossz felismerése között. A szerzők ez utóbbi összefüggést a későbbi életeseményekre vonatkozó pontosabb és stabilabb emlékezeti teljesítménnyel magyarázták. Az alábbiakban a korai abúzusnak való kitettség két további, a mentalizációra súlyos hatást gyakorló következményét tekintjük át.

Az elfogult ellenségességtulajdonítás

Az elfogult ellenségességtulajdonítás a mentálisztikus torzítás azon esete, amikor valaki alaptalanul rosszindulatú szándékot tulajdonít a másiknak. A kutatási eredmények nem pusztán azt valószínűsítik, hogy az ún. elfogult ellenségességtulajdonítás³⁴ torzult szándékértelmezési sémája jóval szorosabban kapcsolódik a reaktív, semmint a proaktív agresszió folyamataihoz,³⁵ de azt is, hogy a korai fizikai bántalmazások elszenvedésével állhat összefüggésben.³⁶

Fontos megjegyeznünk, hogy csak az első személyre irányuló történések hozzák működésbe az elfogult ellenségességtulajdonítás mechanizmusát, harmadik személy érintettsége esetén nem tapasztaltak ilyen jellegű elfogultságot.³⁷ Tehát amennyiben egy elfogult ellenségességtulajdonításra hajlamos személy lábára véletlenül rálép valaki, ő ezt szándékos, ellene irányuló agresszióként fogja értelmezni. Ezzel szemben, ha tanúja lesz annak, hogy valaki véletlenül egy harmadik személy lábára lép rá, akkor – helyesen – ő is a véletlennek tulajdonítja az esetet. Ugyan mindkét példában az elsőrendű intencionális szinten zajlik a szándéktulajdonítás mentalizációs folyamata, de az elfogult ellenségességtulajdonítás ezek szerint személyes érintettséget feltételez.

Az ellenséges, bántalmazó környezetre adott leggyakoribb válasz a depresszív reakció vagy a reaktív agresszió megjelenése. Mindkét reakcióformában az érintett személyek szenzitizálódnak a fenyegetést megtestesítő környezeti ingerekre. Figyelmi működésük különös érzékenységgel szűri ki a fenyegetésre utaló jelzéseket. A korai bántalmazásokat elszenvedett reaktív agresszorok fenyegetésre reagáló válaszmechanizmusa előfeszített állapotban, mintegy ugrásra készen „várja” a fenyegető inger felbukkanását. Ennek bekövetkezése szinte automatikusan oldja ki az impulzív agresszív választ. Feltételezik, hogy a korán elszenvedett traumatikus tapasztalatok hatására később, valamely stresszhelyzettel történő találkozás esetén egy sajátságos átkapcsolás megy végbe, amelynek során a komplex kognitív feldolgozást – és ezen keresztül a stresszel való megküzdést – szociális viselkedésformák segítségével biztosító prefrontális szabályozás azonnal átvált egy ősbibb, primitívebb, automatikus reakciók kivitelezését szolgáló neurális rendszerre.³⁸ Röviden: előtérbe kerülnek a lehetséges következményekkel nem számoló, impulzív viselkedésformák, így a reaktív agresszió is.

34 Blair (2003)

35 Hubbard et al. (2001); Crick–Dodge (1996)

36 Dodge et al. (1995)

37 Dodge–Frame (1982)

38 Mayes (2000)

A vázolt folyamat természetesen *kívül esik* a mentalisztikus történéseken. Ahogy azt Blair³⁹ megjegyzi, az olyan, korai bántalmazásokat elszenvedett személyek által fenyegetésként értelmezett kétértelmű helyzetekben, ahol az elszenvedett kellemetlenség vagy frusztráció valódi oka a pusztán véletlen, ám ennek ellenére az érintett személyek a másikkal elfogult módon tulajdonítanak ellenséges szándékot, a mentalisztikus torzítás e formája nem feltétlenül áll oki kapcsolatban a kioldódó agresszív reakcióval. Annak mindössze szubjektív élményháttereként lenne értelmezhető.

Azonban Blair⁴⁰ azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy az elfogult ellenségességtulajdonítás, épp ellenkezőleg, oki szerepet tölt be az impulzív reakció generálásában. Ebben az esetben a támadás arra lenne visszavezethető, hogy a reaktív agresszor személy a fenyegető vagy veszélyt jelentő helyzetek, történések hátterében a másik fél rosszindulatú, szándékosan, célirányosan ellene irányuló akcióját feltételezi. Míg az előbbi elképzelés szerint megvalósuló impulzív reakcióhoz automatikusan elvezető folyamat a másik fél mentális állapotának reprezentálása nélkül is ugyanúgy menne végbe, addig az utóbbi esetben a rosszindulatú szándék tulajdonításának mentalisztikus eleme az agresszió kioldódásának elengedhetetlen, oki tényezője lenne.

A mentalisztikus védekezési gátlás

Fentebb a mentalizáció pillanatokra történő kiesését a kötődési rendszer helyzetéhez kötött aktivitásnövekedésével hoztuk összefüggésbe.⁴¹ A feltételezések szerint azonban ugyanúgy a tudatelméleti működés átmeneti felfüggesztéséhez vezethet az is, ha a gyermekkorban elszenvedett abúzusok hatására a mentalizáció egyfajta, ún. védekezési gátlás alá kerül. „[A]z agresszió és a kegyetlenség például defenzív gátlást alakíthat ki, ami ellehetetleníti azt a képességet, hogy másoknak a szelfre vonatkozó rosszindulatú gondolatait és érzéseit elgondoljuk. Érthető, hogy a bántalmazott idegenkedik a mentális állapotok elképzelésétől, ha megfontoljuk, hogy a bántalmazó fejében tényleg nyíltan ellenséges és rosszindulatú gondolatoknak és érzéseknek kellett lenniük, melyek egy védtelen fiatallal szemben elkövetett tettei magyarázatául szolgálhatnak.”⁴² Fonagy és munkatársai⁴³ megállapítása szerint mindez nem szükségképpen tükrözi a mentalisztikus képesség hiányát, hanem sokkal inkább egy lekapcsolási, gátlási hatást vagy még inkább a mentalizációra adott fóbiás reakciót jelenthet. Fonagy és Target leszögezi: a nem mentalisztikus működésmód, például a teleológiai alapállás felvétele⁴⁴ helyzethez kötött jelenség: „valaki, aki ugyan képes általában reflektívnek lenni, ugyanakkor csak minimális reflektivitást tud mutatni a saját gyermekora és szülei felé, illetve az olyan kapcsolatokban, melyek hasonló interperszonális sémát idéznek

39 Blair (2003)

40 Uo.

41 Fonagy–Bateman (2006); Bateman–Fonagy (2008); Fonagy et al. (2011)

42 Allen et al. (2011) 258., hivatkozva: Fonagy–Target (1998); Fonagy (1991)

43 Fonagy et al. (2007)

44 Gergely et al. (1995)

fel”.⁴⁵ Valóban, például a borderline személyiségzavarral élők is alkalmasint „hiperérzékenyek családtagjaik vagy terapeutáik érzelmi állapotai iránt”.⁴⁶ Mindez arra bizonyíték, hogy a rossz gyermekkori bánásmód – közte az esetleges bántalmazás – következtében reaktív agresszorrá váló személyek mentálisztikus funkciói érzelmileg súlyozott interperszonális helyzetekben átmenetileg gátlás alá kerülhetnek. Ellenben az érzelmileg semleges szituációk során az elsőrendű intencionális szinten zajló tudatelméleti funkció érintetlen marad.

Azt is vegyük észre, hogy a gyermekkori rossz bánásmóddal összefüggésben láttatott másik, szintén a mentalizációt érintő diszfunkció, az elfogult ellenségességtulajdonítás előfordulása is helyzetfüggő jelenség: láttuk, hogy csakis az érintett személy számára kétértelmű és a szelfre irányuló (első személyű), frusztrációt vagy lehetséges bántó szándékot involváló helyzetekben torzíthatja a szándékutajdonítást. Sőt, még az érzelmek hibás vagy hiányos felismerésével és tulajdonításával együtt járó mentalizációs elégtelenség kapcsán is felmerül e diszfunkció helyzethez kötött előfordulásának lehetősége. Ugyanis Fonagy és munkatársai⁴⁷ gondolatmenete szerint a korai rossz bánásmódnak kitett gyermekek arousalrendszere fokozottan aktivizálhatóvá válik, ezért stresszhelyzetekben a szokásos mértéket meghaladó szintre emelkedhet az arousalszint. A magas arousalszint viszont az ősbibb, kéreg alatti agyi képletekhez kötött funkcióknak kedvez,⁴⁸ szemben a jórészt agykérgi képletekhez kötött mentálisztikus hozzáállás felvételével. Így, amikor az érintett személyek stresszhelyzetet jelentő, a megemelkedő arousalszintet generáló tudatelméleti feladatokkal szembesülnek, ez a körülmény ronthatja az érzelmetulajdonítási teljesítményüket.

A másodrendű intencionális szintű mentalizáció feltételezett sérülése

Elképzelhető lenne, hogy a rossz bánásmódot és különösen az abúzus valamely formáját megtapasztalni kénytelen gyermekek mentalizációs diszfunkciói életük későbbi fázisaiban „csak” a kötődési kontextusokra, interperszonális konfliktushelyzetekre, érzelmileg hangsúlyos, indulatteli szituációkra korlátozottan jelenjenek meg? Lehetséges lenne, hogy mindazon helyzetekben, amelyek érzelmileg számukra nem jelentenek megterhelést, tudatelméleti funkcióik érintetlennek bizonyuljanak? Az alábbiakban egy ennek részben ellentmondó megfontolásunkra szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

Idézzük fel, amit Fonagy⁴⁹ a korai abúzus eredményeképpen megjelenő mentálisztikus védekezési gátlási folyamattal összefüggésben megfogalmazott: a bántalmazó azzal a céllal fejezi ki nyíltan ellenséges és rosszindulatú mentális tartalmait, hogy a gyermekkel szemben elkövetett tetteit *magyarázza*. Azt gondoljuk, hogy a hivatkozott gondolatmenetben előforduló „magyarázat” kitétel tudatelméleti összefüggésbe he-

45 Fonagy–Target (2008) 33.

46 Uo. 31.

47 Fonagy et al. (2007)

48 Arnsten (1998); Arnsten et al. (1999)

49 Fonagy (1991)

lyezve legalább kettős értelemben fogható fel: egyfelől azt a mozzanatot ragadja meg, amellyel a bántalmazó akár önkéntelenül is, de a bántalmazott gyermek felé mintegy megjeleníti, „közli”, hogy abuzív viselkedése hátterében milyen általa megélt indulatok, szándékok és vélekedések húzódnak meg. Olyanok, amelyek a bántalmazó szerint hitelesítik, érthetővé teszik az azokból következőnek láttatott cselekedetét. Egészen triviális példával élve ekkor a bántalmazott gyerek így értheti meg a magyarázatot: „azért ver meg, mert utál engem”. Bizonyos, hogy számos abúzus esetében az indoklás ennyiben ki is merül; az abuzőr koherensként látja és láttatja saját, belső mentális állapotait és az ezekből fakadó viselkedését.

Másrészt azonban azt is feltételezhetjük, hogy a bántalmazás során az abuzőrben feltoluló „őszintén ellenséges és rosszindulatú” mentális állapotok, az őt elöntő indulatok és ellenséges szándékok okait a bántalmazó ugyanúgy kifejezheti. A bántalmazás elszenvedője, a gyerek értse meg, hogy bántalmazásának végső oka éppen ő maga, a bántalmazó számára elviselhetetlen tulajdonságaival és mentális tartalmaival. A gyermeknek minden ilyen alkalommal azt kell megtapasztalnia, hogy a másik azért viszonyul hozzá bántalmazóan, mert *a bántalmazásra okot adó, rosszindulatú mentális tartalmakat tulajdonít neki*. A bántalmazások együtt járhatnak többek között a bántalmazó által a gyereknek tulajdonított rosszindulat, hálátlanság, fegyelmezetlenség, a bántalmazó irányába megnyilvánuló, általa vélelmezett gyűlölet feltételezésével. A gyermek az őt érő abúzus során ekkor azt élheti át, hogy a hozzá érzelmileg közel álló, de bántalmazó szülőfigura, a fontos kötődési személy őt, a gyereket, de legalábbis a szándékait, az érzéseit, a gondolatait és a vágyait félreérti, félremagyarázza.

A rosszul mentalizáló gondozók gyakran értik, értelmezik félre gyermekeik mentális állapotait. A félreértelmezésekkel szemben megnyilvánuló leghevesebb elutasítás pedig éppen a kötődési kapcsolatokban figyelhető meg.⁵⁰ A gyermek mentális állapotainak súlyosan személyiségromboló hatású félreértése⁵¹ természetesen nem korlátozódik az esetenként a bántalmazó aktusok részét képező, rosszindulattal átszőtt, hamis mentálisállapot-magyarázatokra. Mint láttuk, a jelenség az abúzusoktól függetlenül is előfordul.⁵² Mégis joggal feltételezhető, hogy a kötődési helyzetekben a gyermek mentális állapotaira vonatkozó félremagyarázások „heves elutasítása” minden bizonnyal a bántalmazásért a gyermeket hibáztató, az abúzust tévesen, eltorzítva a gyermeknek tulajdonított mentális állapotokkal magyarázó gondozói megnyilvánulások esetén lehet a legintenzívebb.

E hatások a gyermek számára összességében traumatikus élmények, amelyek a mentalizációs folyamatok blokkolását eredményező védekezési gátlás egy – feltételezésünk szerint – sajátos, jól körülírt formáját hozhatják létre. Nevezetesen: a gyerek azt tanulhatja meg, hogy súlyos veszélyt jelenthet számára az, ha a másik fél mintegy belátva az ő mentális állapotaiba azokról metareprezentációt alakít ki. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy az ilyen vagy hasonló gyermekkori, traumatikus tapasztalatokon átesett

50 Allen et al. (2011)

51 Uo.

52 Uo.

személyek a később jelentkező énvonatközású helyzetekben a törekény énítegritást súlyosan fenyegető lehetőségeként élík meg azt, hogy a másík esetleg olyan, rájuk vonatkozó metareprezentációt alkot, amelynek vélt vagy valós tartalmával kénytelenek lehetnek szembesülni. Valamiképpen így élhetik meg e helyzeteket: „ne lászon belém, mert nem akarom tudni, hogy mit lát belém”. Az összes ezen veszélyt hordozó helyzetet fenyegetőnek élhetik meg, így a másík feléjük irányított pillantását éppúgy, mint azt, ha érzelmileg közel kerül hozzájuk.

Hangsúlyozzuk, hogy feltevéssünk szerint az abúzusokhoz nem köthető, de a rossz bánásmóddal gyakorta együtt járó érzelmi félreértések, a gyermek mentális tartalmainak torz visszatükrözései is létrehozhatják a másík személy szelfre irányuló metareprezentációiról való tudás elutasítását. Azonban a fentiekben ismertetett megfontolásokkal összhangban, az abúzusokkal összefüggésben e körülírt tudatelméleti védekezési gátlás megjelenésére fokozottan számítunk.

Észre kell vennünk, hogy az általunk feltételezett, körülírt mentálisztikus gátlási folyamat – a „ne lászon belém, mert nem akarom tudni, hogy mit lát belém” – lényege nem más, mint a tudatelméleti működés *másodrendű intencionális szintjét érintő mentálisztikus deficit*. Lehetségesnek tartjuk, hogy az érintettek a másodrendű intencionális szintű mentalizációs történésekhez a későbbiekben averzív módon viszonyulnak, a másók által a mentális állapotokra vonatkozó tulajdonításokról való tudást, amennyiben lehetőségük kínálkozik rá, gátlás alatt tartják.

Nem zárjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az érzelmileg színezett társas helyzetek kontextusában az érintett személyek mentálisztikus gátlási folyamatai generalizáció révén a másodrendű intencionális szintű tudatelméleti működés egészére is kiterjedjenek. Ekkor a diszfunkció az énvonatközású helyzetektől ugyan függetlenül, de érzelmekkel átszótt kontextusban a harmadik személyű esetekben szintén megjelenne. Ugyanakkor tudjuk, hogy érzelmileg semleges közegben, a pusztán valaki által egy harmadik személynek tulajdonított vélekedés reprezentálása mint érzelmektől független kognitív teljesítmény, a bizonyítékok szerint megtartott. A reaktív agresszor személyek párjaikkal megegyező pontossággal oldják meg a másodrendű intencionális szintű (ún. beágyazott) elmeteória-feladatokat. Ilyen eredményeket kaptak mind az orbitofrontális léziónt átesett páciensek,⁵³ mind az „ellenséges családi közegben felnevelkedett”, erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt fogva tartott, antiszociális személyiségzavarral élő impulzív agresszor személyek körében.⁵⁴ Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról a lényegi különbségről, hogy míg a hivatkozott eredmények a másodrendű intencionális szinthez kötött tudatelméleti funkció épségét a hamis vélekedés teszt érzelmileg semleges kontextusba helyezett, kizárólag a vélekedések tulajdonítását reprezentáló feladatának sikeres megoldásán keresztül igazolják, addig az általunk feltételezett deficit a másodrendű intencionális szinten zajló tudatelméleti folyamatoknak az *érzelmileg színezett helyzetekben* megjelenő, az intencionális kategóriák szélesebb köréhez illeszkedő eseteit öleli fel.

53 Stone et al. (1998)

54 Dolan–Fullam (2005)

Az ismertetett megfontolásokból következően a tudatelméleti működés általunk feltételezett romlását a rossz bánásmódra és ezen belül is különösen a korai bántalmazások elszenvedésére vezetjük vissza. Természetesen nem az összes, korai abúzust elszenvedett személy mentalizációja – közte annak esetlegesen a másodrendű intencionális szintű működése – sérült. Éppen az abúzusok ellenére megőrzött mentalizációs képesség segíthet jó néhány ember számára a bántalmazások feldolgozásában (vö. a reflektív funkció szerepe⁵⁵), és ezen keresztül a reaktív agresszív személyiségvonás (és a depresszív állapotok) elkerülésében. Más korai bántalmazottak viszont tudatelméleti diszfunkciókkal jellemezhető impulzív agresszorokká lesznek. Ebből következően azt feltételezzük, hogy a másodrendű intencionális szinten általunk várt, a kötődési kontextuson, valamint a konfliktusterhelt vagy frusztrációt keltő interperszonális helyzeteken átívelő, ebben az értelemben *kontextusfüggetlen* mentálisztikus deficit jellemzően a korai bántalmazásokat elszenvedett és egyúttal reaktív agresszor személyek sajátja.

Összességében úgy véljük, hogy a korai kötődési traumákat elszenvedett reaktív agresszorok másodrendű intencionális szinten végbemenő tudatelméleti folyamatainak egyaránt lehetnek ép (érzelmileg semleges kontextusban), valamint diszfunkcionális elemei (érzelmekkel színezett kontextusban). Azt vélelmezzük, hogy mind a korai rossz bánásmód – hangsúlyosan az abúzus –, mind a reaktív agresszió vonása szükséges feltételét alkotja ugyan a diszfunkcionális másodrendű intencionális szintű tudatelméleti működésmódnak, de önmagában egyik tényező sem elégséges annak létrejöttéhez.

Felvethető, hogy az elsőrendű intencionális szinten megvalósuló mentalizációval összefüggésben vajon nem várható-e a védekezési gátlás generalizált formában történő megjelenése, azaz a kritikus interperszonális helyzeteken túlmutató szituációkban is. Az abúzusokkal és az azokat kísérő „magyarázatokkal” kapcsolatban bemutatott gondolatmenetből mindez valóban logikusan következhetne. Hiszen láttuk, egy gyerek számára kétségkívül traumatikus hatású az is, ha ismétlődően szembesülni kénytelen az abúzor felé irányuló, kíméletlen, őt támadó, fenyegető mentális tartalmaival. Azonban éppen a lehetséges fenyegető helyzetek és szándékok időben történő felismerése vagy valószínűsítése válik elengedhetetlenül fontos tényezővé a korai bántalmazott impulzív agresszor személyek számára, amely szándékmonitorozás viszont az elsőrendű intencionális szinten megvalósuló funkció. Nem véletlen, hogy például a bántalmazott „gyerek állandóan készenlétben áll arra, hogy a szülő abuzív módon fog viselkedni”.⁵⁶

Mivel a fentebbi megfontolásokból következően a másodrendű intencionális szinten feltételezett hatást a legmarkánsabban a rossz bánásmódban részesült gyermekek közül is elsősorban a korai abúzust elszenvedettek kapcsán várhatjuk, ezért vizsgálatunkban azokra a személyekre fókuszáltunk, akik vélelmezhetően korai abúzusnak kitett impulzív agresszoroknak bizonyultak.

A korai abúzust elszenvedett RA-személyek és az általuk alkotott csoport alacsonyabb rendű intencionális szinteken zajló mentalizációjának sajátosságait empirikus úton, 2×2 elrendezésben vizsgáljuk: a két független változó a reaktív agresszió és a

55 Pl. Fónagy–Target (1998)

56 Allen et al. (2011) 39.

korai abúzus, két-két értéke pedig RA esetén a magas kifejezettségi szintű reaktív agresszió és ennek hiánya, a bántalmazottság mentén pedig a jellemzően előfordult vagy elő nem fordult gyermekkori bántalmazottság. Így – elvileg – három vizsgálati csoport azonosítására kínálkozik lehetőség: a gyermekkorban bántalmazott reaktív agresszor, a gyermekkorban bántalmazott nem reaktív agresszor, valamint a nem bántalmazott reaktív agresszor mintájára. A kontroll szerepét értelemszerűen a 4. cella „kezeletlen” személyei töltik be (nem bántalmazott/nem reaktív agresszor).

Az alábbi várakozásokat fogalmazzuk meg:

- Csak a traumatikus hatású, valószínűsíthetően abuzív gondozói magatartást gyermekkorban elszenvedő reaktív agresszor csoport nyújt rosszabb teljesítményt a másodrendű intencionális szinten a kontrollcsoportéhoz képest.
- Csak a traumatikus hatású, valószínűsíthetően abuzív gondozói magatartást gyermekkorban elszenvedő reaktív agresszor csoport nyújt jobb teljesítményt az elsőrendű intencionális szinten a kontrollcsoportéhoz képest.
- A fentiekből következően feltételezzük, hogy sem a reaktív agresszor/nem reaktív agresszor, sem a valószínűsítetten bántalmazott/nem bántalmazott minták között nem jelenik meg eltérés az egyes intencionális szinteken zajló tudatelméleti folyamatok mentén.
- Az ép elsőrendű, de sérült másodrendű intencionális szintű tudatelméleti mintázat a kontrollcsoporttal összehasonlítva jellemzően csak a gyermekkorban valószínűsíthetően bántalmazott reaktív agresszor személyek között fordul elő.

IRODALOMJEGYZÉK

- Allen, Jon G. – Fonagy, Peter – Bateman, Anthony W. (2011): *Mentalizáció a klinikai gyakorlatban*. Budapest, Oriold és Társai Kft.
- Arnsten, Amy F. T. (1998): The biology of being frazzled. In: *Science*, Vol. 280. No. 5370. 1711–1712.
- Arnsten, Amy F. T. – Mathew, Rex – Ubriani, Ravi – Taylor, Jane R. – Li, Bao-Ming (1999): Alpha-1 noradrenergic receptor stimulation impairs prefrontal cortical cognitive function. In: *Biological Psychiatry*, Vol. 45. No. 1. 26–31.
- Bartels, Andreas – Zeki, Semir (2004): The neural correlates of maternal and romantic love. In: *Neuroimage*, Vol. 21. 1155–1166.
- Bateman, Anthony W. – Fonagy, Peter (2008): Comorbid Antisocial and Borderline Personality Disorders: Mentalization-Based Treatment. In: *Journal of Clinical Psychology: In Session*, Vol. 64. No. 2. 181–194.
- Bátki Anna (2009): *Örökbefogadott gyermekek érzelmregulációs és reprezentációs fejlődése*. Doktori értekezés. Budapest, Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola.
- Blair, Robert James R. (2003): Did Cain Fail to Represent the Thoughts of Abel Before he Killed Him? The Relationship Between Theory of Mind and Aggression. In Repacholi, Betty – Slaughter, Virginia (eds.): *Individual Differences in Theory of Mind. Macquarie Monographs in Cognitive Science*. Hove, Psychology Press.
- Blair, Robert. James. R. – Cipolotti, Lisa. (2000): Impaired social response reversal: A case of “acquired sociopathy”. In: *Brain*, Vol. 123. No. 6. 1122–1141.
- Crick, Nicki R. – Dodge, Kenneth A. (1996): Social information-processing mechanism on reactive and proactive aggression. In: *Child Development*, Vol. 67. No. 3. 993–1002.
- Dennett, Daniel Clement (1988): *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Dodge, Kenneth A. – Frame, Cynthia L. (1982): Social cognitive biases and deficits in aggressive boys. In: *Child Development*, Vol. 53. No. 3. 620–635.
- Dodge, Kenneth A. – Pettit, Gregory S. – Bates, John E. – Valente, Ernest (1995): Social information-processing patterns partially mediate the effect of early physical abuse on later conduct problems. In: *Journal of Abnormal Psychology*, Vol. 104. No. 4. 632–643.
- Dolan, Mairead – Fullam, Rachael (2004): Theory of Mind and Mentalizing Ability in Antisocial Personality Disorders With and Without Psychopathy. In: *Psychological Medicine*, 34, 1093–1102.
- Fonagy, Peter (1991): Thinking about thinking: Some clinical and theoretical considerations in the treatment of a borderline patient. In: *International Journal of Psycho-Analysis*, 72, 1–18.
- Fonagy, Peter – Bateman, Anthony W. (2006): Mechanisms of Change in Mentalization-Based Treatment of BPD. Wiley Periodicals, Inc. In: *Journal of Clinical Psychology*, Vol. 62. No. 4. 411–430.
- Fonagy, Peter – Gergely, György – Target, Mary (2007): The parent–infant dyad and the construction of the subjective self. In: *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 48. No. 3–4. 288–328.
- Fonagy, Peter – Luyten, Patrick – Strathearn, Lane (2011): Borderline personality disorder, mentalization, and the neurobiology of attachment. In: *Infant Mental Health Journal*, Vol. 32. No. 1. 47–69.
- Fonagy, Peter – Stein, Helen – Allen, D. – Chen, C.-F. – Allen, Jon G. – Vrouva, Ioanna (2006): *The relationship of childhood and adolescent adversity to impairment of mentalizing capacity and psychological disorder*. Unpublished paper. London, Department of Psychology, University College London.
- Fonagy, Peter – Target, Mary (1996a): Playing with reality I: Theory of mind and the normal development of psychic reality. In: *International Journal of Psycho-Analysis*, Vol. 77. No. 2. 217–233.
- Fonagy, Peter – Target, Mary (1996b): Playing with reality II: The development of psychic reality from a theoretical perspective. In: *International Journal of Psycho-Analysis*, Vol. 77. No. 3. 459–479.
- Fonagy, Peter – Target, Mary (1998): A kötődés és a reflektív funkció szerepe a szelf fejlődésében. In: *Thalassa*, 9. évf. 1. sz. 5–43.
- Fonagy, Peter – Target, Mary – Gergely, György – Allen, Jon G. – Bateman, Anthony W. (2003): The Developmental Roots of Borderline Personality Disorder in Early Attachment Relationships: A Theory and Some Evidence. In: *Psychoanalytic Inquiry*, Vol. 23. No. 3. 412–459.
- Fossati, Andrea – Acquarini, Elena – Feeney, Judith A. – Borronia, Serena – Graziolia, Frederica – Giarollia, Laura E. – Franciosa, Gianluca – Maffea, Cesare (2009): Alexithymia and attachment insecurities in impulsive aggression. In: *Attachment & Human Development*, Vol. 11. No. 2. 165–182.
- Gergely György – Nádasdy Zoltán – Csibra Gergely – Bíró Szilvia (1995): Intencionalitás tulajdonítása egyéves korban. In: *Pszichológia*, 15. évf. 3. sz. 331–367.
- Hornak, J. – Rolls, E. T. – Wade, D. (1996): Face and voice expression identification in patients with emotional and behavioral changes following ventral frontal damage. In: *Neuropsychologia*, Vol. 34. No. 4. 247–261.
- Hubbard, Julie A. – Dodge, Kenneth A. – Cillessen, Antonius H. N. – Coie, John D. – Schwartz, David (2001): The dyadic nature of social information processing in boy's reactive and proactive aggression. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 80. No. 2. 268–280.
- Huesmann, L. Rowell – Guerra, Nancy G. (1997): Children's normative beliefs about aggression and aggressive behavior. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 72. No. 2. 408–441.
- Huesmann, L. Rowell – Guerra, Nancy G. – Miller, Laurie – Zelli, Arnaldo (1992): The role of social norms in the development of aggression. In Zuckerman, David – Fraczek, Adam (eds.): *Socialization and aggression*. New York, Springer.
- Kinderman, Peter – Dunbar, Robin – Bentall, Richard P. (1998): Theory-of-mind deficits and causal attributions. In: *British Journal of Psychology*, Vol. 89. No. 2. 191–204.
- Mayes, Linda C. (2000): A developmental perspective on the regulation of arousal basis. In: *Semin. Perinatol.*, Vol. 24. No. 4. 267–279.
- Paál Tünde – Bereczkei Tamás (2006): Elmeteória, együttműködés, machiavellizmus: a felnőttkori elmeolvasó képesség hatása a társas kapcsolatokra. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 61. évf. 4. sz. 511–532.

- Premack, David – Woodruff, Guy (1978): Does the chimpanzee have an “theory of mind”? In: *Behaviour and Brain Sciences*, Vol. 4. No. 4. 515–526.
- Révész György (2004): *Szülői bánásmód – gyermekbántalmazás*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Stone, Valerie E. – Baron-Cohen, Simon – Knight, Robert T. (1998): Frontal Lobe Contributions to theory of Mind. In: *Journal of Cognitive Neuroscience*, Vol. 10. No. 5. 640–656.
- Tóth Ildikó – Gervai Judit (1999): Szülői Bánásmód Kérdőív (H-PBI): A Parental Bonding Instrument (PBI) magyar változata. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54. évf. 4. sz. 551–566.
- Wellman, Henry (1990): *The child's theory of mind*. Cambridge, MA, Bradford Books/MIT Press.
- Wimmer, Heinz – Perner, Josef (1983): Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. In: *Cognition*, Vol. 13. No. 1. 103–128.

SUMMARY

Relationship between the Second-Order Intentional Level Theory of Mind Dysfunction and Impulsive Aggression

FOGARASI Mihály

Overwhelming evidence suggests that there is the relationship between early abuses, impulsive aggression and theory of mind (ToM) dysfunction. The focus of this study was on examining whether the impairment of attribution of intentions and beliefs is at every intentional level in case of early abused reactive (impulsive) aggressive persons. Samples were consisted of prisoners convicted for violent crimes. Comparing the results to the control group, the examined group is supposed to function significantly more accurately on the first-order intentional level; whilst a significantly worse performance can be detected on the second-order intentional level. There is no difference found on the higher-order intentional levels.